

պեղուձներով երեւան փկառ ու եղան սայալի վրայ մեծ գծուարութեամբ Անտարգալէն Ատանայի թանգարանը փոխադրուեցաւ կրքարային արկղածիւ. դապաղ մը, մասնակներէ կրուած ծաղկապսակներով ու անկներէն սալ սիրուն յաղթանկարներով(*), հաւանաբար Փ. դարու (Ք. յ.) գործ:

Անաւարդայէն գտնուած քարէ այս դապաղը յատուկ է հելլէն կամ հելլենաւացած երկրներու, ինչ որ կը յատկանշուի իր ներքի մասին (curve) ճիշտ ու ճիշտ աղւղանկին կտրուածքէն և երկի քանդականկարներուն յատկացուած մասերը վերէն վրայ եղբուն պարզակաւ ցցուակներէն (moulure): Նոյն ձևի դապաղներ, որոնք կը պատկանին պոսիկազարդ (guirlande) դապաղներու հաւաքածոյին և սիրահիփպատական տեսակէն են, գտնուեցան Կիպրոսէն, Ատալիայէն, Յասսոսէն, Աթէնքէն, Անտիոքէն և հինն Մեսիայէն (Mésie): Երեսներու քանդակագործներուն վրայ կը տեսնուին կտորաբոլոր ծաղկապսակներ, զանոնք վերցնող գէմքերը և ծաղկապսակներու մէջ գրուած նիւթերը, Ասոնց միջեւ ալ կը տեսնուին ճակտին վերեւ հանգուցուած մալերով և գէմքն ալ մալի երկու խոպոպներով շրջանաւորած երկու գէմքեր, ու աւելի վարը, պտակին տակ խաղողի ողկոյցներ(**): Երեք պտակներ կը կրեն երկու մանուկներ՝ որոնց ոտքերը կը հանգչին խոյի մը կամ աւիւծի մը վրայ(***): Այսպէս Անաւարդա կտմանոսի կամ Շարի նըման հնագոյն կրկնիկոյ ամենէն շահեկան մնացորդն է եռանկիւսն հրախախտին ծայրադոյն կէտին վրայ:

ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ ԱՐՔԵՂԻՍԿԱՊՈՍ

(2)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՆՈՐ ՎԱԻԵՐԱԳԻՐՆԵՐ ԻՍՐԱԷԼ ՕՐԻԻ ՄԱՍԻՆ

1939-ին Լոնտոնի մէջ հրատարակուեցան սանդաւառ կամ բոկոտն Կարմելեան կրօնաւորներու և Ժէ. և ԺԼ. դարբնուն պապական առաքելութեանց մասին երկու հսկայ հատորներ, առանց հեղինակի աւանդին(*): Այս հատորները չեն պարփակեր սակայն Կարմելեան բոլոր, այլ միայն Պարսկաստանի և Միջագետքի առաքելութեանց պատմութիւնը:

Անանուն հեղինակը այս գործին պատրաստութեան համար տարիներով պրպըտուեցաւ կատարած է Վատիկանի զանազան դիւանատուններուն մէջ, որոնց ո՛չ բոլոր թուղթերը կրցած է աւելն անցնել և ո՛չ ալ իր բոլոր տեսածները հրատարակել: Վատիկանի դիւանատուններուն մէջ, կ'ըսէ հեղինակը, միայն կրօնական առաքելութեանց վերաբերեալ 5000 կաղմուած հատոր գոյութիւն ունի, որուն ամէն մէկը 600էն 800 էջ կը պարունակէ:

Ինչպէս Արեւելքի ուրիշ առաքելութեանց պատմութեան, նոյնպէս ալ Կարմելեանց այս Գրքին կին մէջ անպակն նիւթ կայ Հայոց վերաբերեալ: Ուրիշ ժամանակի կամ ուրիշներու թաղով այս նիւթն ենք կայացներու գործը, թուայմ կը թարգմանեն միայն այն էջերը, որոնց մէջ, պատահաբար և ուրիշ խնդրի մը առթիւ, Ա. հաւատորին մէջ յառաջ բերուած են Իսրայէլ Օրիի վերաբերեալ չորս նոր վաւերագրեր: Ասոնց ընթերցումէն յայտնի կ'ըլլայ որ ուրիշ վաւերագրեր ալ պէտք է որ գոյութիւն ունենան Վատիկանի գրաւաններուն մէջ Օրիի մասին:

Հայր տիւ Սերսոյի (du Cerceau) գործը ծանօթ է անոնց որ դրաղած են Օրիի պատ-

(*) Colonel Normand՝ «Syria», 1921, էջ 195:

(**) Etienne Michan՝ Sarcophage d'Anazarza: «Syria» P. 2, 1921, էջ 295:

(***) Colonel R. Normand՝ La Oréation du Musée d'Adana: «Syria», 1921, էջ 195 եւ տէլ:

(*) A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Missions of the XVIth and XVIIth Centuries, London 1939, In two volumes, In-4o, XXXII + 1376 pages: Քաղաքի պատկերներ, արձագանքներ գրեւոր:

կանոնադրության մէջ տրուած էր 15. 7. 1707-ին (Դիւանի Վատրիկանի, Episc, ad Princ, հաւտոր 84, էջ 192) և, թէ է Բարաէլ Օրին կը յանձնարարէր Շահ Սուլթանի Հիւսէյնի բարեացակամ ուշադրութեան, սակայն իր պարտականութիւնը անգամ մը ևս կը ջրնանազատէր այն հարստաբարութիւնները, որոնց հնթակայ էին Նախիջեւանի կաթողիկոսները, այն աստիճան որ այդ քրիստոնեաներէն շատերը կը նախընտրէին կամաւոր աքսորի ճամբան րոնել և ապրիլ թըրքական սահմաններուն մէջ, և կը մեղադրէր պարսիկ ինքնակալը որ այս վիճակին զարման էր տարեր:

Եկզմէն ԺԱ. Պապը պարսից երեսելի և ամենազօր թագաւորին: Երեսելի և ամենազօր արքային աղջին և լոյս սաստուածային շնորհին... Նկատելով որ մեր սիրելի որդին Բարաէլ Օրին մասնաւորապէս արժանացած է մեր պապական բարձր համարումին նկարագրի այն բացառիկ մաքուրեան և պարկէշտութեամբ որով տուրած է, ինչպէս նաև իր հաւատարմութեամբ և խոհմութեամբ, կը փափաքինք զօրավիշ կանգնել իրեն, երբ ինք այդ կողմերը կ'ուղեւորի, մեր այս նպատաւոր կարծիքով և վկայագրով, որով կը յայտարարենք Ձեզի թէ մզկ երախտապարտ պիտի թողուք եթէ, ըստ մեր թելադրութեան, զինքը բարեացակամութեամբ ընդունէք, բարութեամբ լսէք զինքը և օգնէք իրեն արդարութեան և բանականութեան համաձայն այն գործերուն մէջ, զոր ինք Ձեզի պիտի ներկայացնէ:

Եւ այսպիսի առիթով մը չենք կըրնար անկեղծօրէն Ձեզի չպարզել թէ Մեզի և միւս քրիստոնեայ իշխաններուն համար շատ լուրջ և նեղացուցիչ է որ մէկ քանին անոնցմէ, որ Ձեր անունով կը կառավարեն այդ շատ ընդարձակածաւալ երկրին նահանգները, գէշ կը վարուին քրիստոնեայ բնիկներուն և բնակիչներուն հետ, որոնց ոչ սակաւ մէկ մասը, զգալով և անձամբ տեսնելով թէ սեւականօրէն առարկայ են

դաւերու և կեղծ ամբաստանութեանց, ազատութիւնը և հանգստութիւնը նախընտրեցին ստացուած քնիքէն և սեպհականութիւններէն, և Ձեր երկրէն գաղթելով ուրիշ իշխաններու քով ապաստան փնտռելու հետամուտ եղան: Կործնելու այս վիճակը ոչ միայն մեծապէս միատեսակ էր Ձեր օրէնքներուն և շահերուն, այլև ունէր կերպով չի նպաստեր Ձեր համալին պանծացման և ոչ նուազ չափով Ձեզմէ կը հետացնէ ինչպէս ըսինք, սիրտերը այն իշխաններուն և թագաւորներուն, որոնց և Ձեր միջեւ գոյութիւն ունի հնօրեայ բարեկամութիւն մը, վառ զի անոնց վրայ շատ յոռի տպաւորութիւն մը կ'ընէ որ այն միեւնոյն կրօնքը, զոր իրենք կը դաւանին իբրեւ այն որ մասնաւորապէս հանձնի է Աստուծոյ և փրկարար՝ մարդոց, այդ տեղ արհամարհելի և անելի նկատուի:

Թէեւ Մենք, արգարօրէն դատելով Ձեզ, համոզուած ենք որ այս ամէնը (հաւածանքը) կատարուած է ոչ միայն առանց Ձեր հրամանին, այլ բոլորովին առանց Ձեր գիտութեան, կամ գէթ երբ Ձեր միտքը պաշարուած էր քրիստոնեաներուն դէմ կեղծ ամբաստանութիւններով (վառ զի ինչո՞ւ համար Դուք, որ արդար և բարեգութիւն ինքնակալի մը համարը կը ցանկաք շահի, թոյլ պիտի տայիք որ անմեղներ պատժուէին), արդարաւորութեան Ձեր համարը պահել կարենալու համար պէտք է որ Ձեր ստորագրաններուն անդուստ գործունէութիւնը սանձահարէք, որպէս զի ամէն մարդ գիտնայ թէ ամէն անոնք որ պատրաստ են արդար օրէնքներու հպատակել (և տարակոյս չկայ որ քրիստոնեաները այս տեսակ մարդիկ են) Ձեր իշխանութեան տակ կրնան ապահով ապրել: Առ այժմ, յուսաւով որ Ձեր կողմէ հարկ եղած կարեւորութիւնը կը տրուի այն խորհուրդին, որ կը բխի Քաղաքայապետին (էջ 566) սրտի բարութենէն և անկեղծ սէրէն, Մենք կրկին և կրկին Ձեզի կը յանձնարարենք վերոյիշեալ իւրաքանչիւր, որ աւելի մանրամասնութեամբ Ձեզի պիտի բացատրէ թէ ինչ ընել կ'ուզենք, և Ձեր Բարձրութեան համար Ամենակարող Աստուծմէ կը խնդրենք հըշմարիտ փրկութիւն, որ առանց անոր չի կրնար գոյութիւն ունենալ:

ՃՏՐԱՅԸ Սանթա Մաաիա Մանճօրէ, Հռոմ, 15 յուլիս 1705:»

Ոստի Եկեղեցիին միացածներ, Մ. Թ.), ստորէն հաւաստելով թէ այդ է պատիւ փառաբեր...:

Քաղաքու Քաղաքապետիւնը 13. 7. 1708-ին կը պատասխանէ որդեկով Խուսէլ Օրիի մատից առած քաղաքուց մէկ պատճէր... Հիմա կը կարծուի թէ հաւատարմագիրը (letter of credence) առաւ եր ֆայաքիայի կայսրընթերին խնդրանքով:

Այն ատեն Շամախի առաքելութենէն յիսուսեան Հայր Շանփոն կը գրէր^(*), «Իսրայէլ Օրի, ցեղով Հայ, Շամախ Ժաւանեց 5-2. 1708 թին, ինքզինքին տալով Պապին կողմէ պարսից թագաւորին զրկուած դեռպանի մը տոհմը (odyle): Թարգմանք ներս մատուցանելու գացած ըլլալով, գեաւանը ինծի ըսաւ թէ 1700 Սուրբ Տարին Փալաթինայի կայսրընտիրը զինքը Հոռոմ զրկած էր, և հոն բազմաթիւ գաղանկ տեսակցութիւններ ունեցած էր կարօտնալ Ալպանիի հետ, որ այն ատեն Թուղթերու քարտուղարն էր, և թէ Իննովկրնտոս ԺԲ. Պապը իրեն յանձնած էր նամակ մը ուղղուած պարսից Շահին, այդ կողմերու կաթոլիկ կրօնքին վիճակին քառուցման համար. բայց թէ այն ատեն (1700 թին) չէր կրցած Պաքսկաստան ուղեւորիլ, վասն զի Փալաթինայի կայսրընտիրը Մաքսիմիլիան Զաքին քով զրկած էր զինքը Կայսեր վերաբերեալ գործերու համար: Այդ միջոցին Իննովկրնտոս ԺԲ. Պապը մեռած ըլլալով, իր յաջորդը Կղեմէս ԺԱ. պարսից Շահին ուղղուած ուրիշ նամակ մը վիճնաւ զըրկուած էր, որուն մէջ Ն. Սրբութիւնը կը յայտարարէր թէ Պարսն Իսրայէլ Օրիի կողմէ Նորին Վեհափառութեան ներկայացուած ամէն արդար աւաղարկ Նորին Սրբութեան անուանով ներկայացուած պիտի ըլլար: Մեր տիրոջ Կղեմէս ԺԱ. Պապին այս նամակին պարունակութիւնը Պարսն Իսրայէլ Օրի գրեց և ինծի յանձնեց: Ստակցութեան ատեն գիտեցի որ Պ. Իսրայէլ Օրի Հայը Կատարեալ հերետիկոս մըն է և հոս ժամանելուն ատեն թոյլ տուաւ որ հերետիկոս Հայերը իրենց եկեղեցիին մէջ բանագրեն Պապին կողմէ զրկուած մեր միսիոնարները, յայտարարելով թէ բանագրուած անձերը խաբարայ և ստախոս են, և Հայերուն արդիւնով անոնց հետ յարաբերութիւն ունենալ . . . »

Զուլֆայի Կարմիկեան փոխանորդը, Հոռոմ ուղղած 2.4. 1709 թուակիր նամակին մէջ կը գրէր^(**).

«Պարսկահպատակ Հայ մը, որ Կիլան ծնած է, մաքսատուրք վճարելէ խուսափելու համար, «Պապին գրօշնով ժամառ-

նեց, ըսելով թէ դեռպան մըն է: որ պիտի աշխատի Հայերը միացնել Կաթոլիկ Եկեղեցիին: Այս մարդը, որուն անունն է Իսրայէլ Օրի, դատարարութիւնն է զորի մարդ մըն է, բայց կաթոլիկները, խորհելով որ այս Թուղթիւրը խաբէութեամբ ստացած էր Հոռոմէն, կարեւորութիւն չը տաին իրեն. ասոր համար Հայոց դատին օրը (feast-day) հերձուածող Հայոց եկեղեցին քննեց և հաղորդուեցաւ . . . »

Հակառակ Հոռոմէն առած իր հաւատարմագրերնեքուն (credentiale), այս մարդը թըշտ նամական լեզու մը կը գործածէր: Զուլֆայի կաթոլիկ միսիոնարական կարգերուն դէմ և, Իսրայէլ Օրիի պարտաւելի վարմունքին մասին Հոռոմ զրկուած աննպաստ տեղեկագրերնեքուն վրայ Կղեմէս ԺԱ. Պապը Թուղթ մը գրեց Շահ Ասուրխան Հիւսէյնի, 2.3. 1709 թին զայն վարկաբեկեալ համար (Դիւանա Վատիկանին Epish, ad Princ., հատ. 87, էջ 83). Շահը այլեւս պէտք չէր վրա տանէր անոր խօսքերուն և անոր ուէ մեծարանք պէտք չէր ընէր: Ահաւասիկ այս Թուղթը.

«Մերեւելի և ամենազօր թագաւորին ողջուն և բոյս աստուածային շնորհիւ Իրեկ Բահանայապետ և հայր, Մեր սիրոյ բոլոր պարտաւանութեանց հետ մեր պարտաւանութեան կը պատկանի օգնութեան փութալ այն Կաթոլիկ քրիստոնեաներուն, որ Հոռոմէական Եկեղեցիին յարած են կամ անոր միացած և և աշխարհի գանազան մասերուն մէջ կը ինտիկն, արքան ու հետաւոր ըլլան, անպէս որ Մեր օմանգակութեամբ Պարսնեան շնորհը և բարեացականութիւնը շահիլ իրենց խիստնեքուն, որոնց երկրորդներուն մէջ Կ'աղբին մնայուն կերպով և կամ ուր Կ'երթան, ինկատողութեան տունը որ աշխարհէն մասնաւորաբար արժանի է Մեր աշխարհութեան և Զիր Բարձրութեան հետ քննութեան անուշակութիւն Զիր մեծութեան և զօրութեան ակնեքուն գերազանցութեան պատհառաւ, և թէ որովհետեւ կը խորհինք որ Դուք արդարաւ խոհ էք հանդէպ ամէն մարդու և ժամանակ լաւ տրամադրութիւններ կը տածէք: Քրիստոսի հաւատացեալներուն նկատմամբ, ինչպէս նաեւ որովհետեւ Մենք շատ բուն Կ'անկեղծ Միեղի նկատմամբ Զիր բացառապատ և անկեղծ քարիկամեցողութենէն: »

(*) S. N. R. III, էջ 334, 4.4.1708:

(**) S. R., հատ. 573, էջ 48:

(էջ 567) «Այսպէս», փութալով օգտուել այն առիթէն, որ քանի մը տարի առաջ Մեզի ներկայացաւ երբ Ձեր կողմէրը կու գար Խորաէլ Օրի, որ մեզի յանձնարարուած էր շատերու վկայութեամբ, որոշեցինք Ձեզի բերելու համար իրեն յանձնել 15 յուլիս 1705 թուականի Մեր նամակները, որոնց մէջ, կենցաղագիտական և, իրականութեան մէջ, լուրջ և զգուշաւոր յանձնարարութենէ մը զտա Խորաէլի մասին, որ վստահ էինք թէ կաթողիկոսներուն գործերով պիտի գրադէր այն բոլոր կողմով և յաւատարմութեամբ որ ինք խոստացաւ, Ձեզմէ մասնաւորաբար խնդրեցինք, իբրեւ Մեր նամակին գլխաւոր նպատակը և Մեր ցանկութեանց գլխաւոր կէտը, որ ետէնիք հրահանգ տալ, որպէս զի այն կաթողիկոսներ որ Հռոմէական Եկեղեցիէն կախում ունին և Ձեր թագաւորութեան մէջ կ'ապրին, կամ անոնք որ ունէ ասան հոգ կու գան, Ձեր պաշտօնատարներուն կողմէ մարդավայել վարմունքի մը առաւելաւ ըլլան և թէ Դուք բնաւ չթոյլատըք որ անոնք անարդարօրէն տառապին կամ անոնց անձը կամ սեպականութիւնները ունէ քննասիրելու իրաւունք, ոչ ալ նեղուին դատելովը և կեղծ մարտասանութիւններովը կարգ մը մարդոց որ, Մեր Հաւատքէն դատալիք եղած ըլլալով, ոչինչ աւելի կարեւոր կը նկատեն քան սատակօրէն հետապնդել ճշմարիտ կաթողիկոսները և զանոնք ենթարկել ամէն տեսակ գործարարութեանց և նեղութեանց:

«Այս մտածումով և նպատակով է որ ուրիշն առիթէն օգտուեցանք և Ձեզի դրեցինք, բայց սրտի անհուն վիրտով Մենք քանիցս լսեցինք թէ վերոյիշեալ Խորաէլ Օրին յանդգնօրէն չարաչար գործածեր է Մեր կողմէ իրեն տրուած պաշտօնը և այդ տեղ հետեւեր է շուրջի մը, որ ուղղակի հակառակ է Մեր փափաքին, և կաթողիկոսներուն օգնութիւնը, զոր ինք բացորոշ կերպով հաւատատեմ էր թէ պիտի ստանձնէր, այնքան խտրական կերպով կատարած է որ աւելի զանոնք մեծապէս վրդոված և տառապիլցուցած է և ինչ որ ամենէն աւելի ձանր անարդարութիւն մըն է, Մեր Հաւատքէն հաւատափոխներ բուն կաթողիկոսներէն և այսպէս մոլորութիւնը ճշմարտութենէն աւելի նպաստաւորուած է, և թէ ինք

իրապէս այնպէս վարուած է որ իբրեւ թէ Մենք զինքը հոգ զրկած ըլլայինք հարեւր տահաբիւր համար Հռոմէական Եկեղեցիին ճշմարիտ զաւակները, որոնց բարօրութիւնը, ապաստութիւնն ու ապահովութիւնը, եթէ ինք արդար դատաւորէն Աստուծոյ վարկարար կամ փափաքէր մեր ցանկութեանց համաձայն գործել, պէտք է որ մասնաւորապէս ջանադիր եղած ըլլար պաշտպանելու:

«Հետեւաբար Մենք կարեւոր նկատեցինք որ Դուք գիտնաք թէ Խորաէլ Օրի անարժան է ունէ վստահութեան կամ Ձեր հեղինակութեան (authority, արեւօք արտօնութեան, Մ. Թ.) և կամ ունէ մեծարանքի և թէ ընդհակառակն պէտք է որ Ձեր հրահանգներով զինքը վնասեցնէք իր չար ձեռնարկներէն այն կաթողիկոսներուն զէմ որ Հռոմէական Եկեղեցիին հետ հաւատքով միացած են և որոնց, իրապէս, կը յուսանք որ Դուք բարեացակամութիւն ցոյց պիտի տաք ամէն բանի մէջ, փոխարին ձաբար երբ առիթը ներկայանայ, Մեզմէ պիտի ստանաք շատ կարեւոր փոխարինութիւն մը այնպիսի բաներով զոր Ձեզի ընդունելի պիտի նկատենք: Տրուած Ձկնորսին մատանիով, Ձ մարտ 1907ին, մեր Քահանայապետութեան ինքերորդ տարին:»

«Մարդ գտուար կրնայ հաւատալ, զի տեղ կու տայ Հ. տիւ Սերսօ Հ. Քրօստիսեքիի գործին հրատարակութեան մէջ, թէ այս առիթով «զետպանութիւնը» որքան վրդովեց Սպահանի արքունիքը: Բազմաթիւ հետեւորդներ, որոնց թիւը 200ի չափ էր դեռ երբ Սպահան հասաւ, Շամսիի մէջ արտասանած ճառը, որուն մէջ կը յայտարարէր թէ Հայաստանի հին թագաւորներէն սերած է և թէ հրաժարած չէր իր իրաւունքներէն, ըստ պարսկական մտայնութեան կասկած ներշնչեցին արքունիքին պաշտօնատարներուն թէ յետին Միտք մը կար, որուն վրա վրդովեցնող իրաւունքներէն և արքունիքը, Թրանսական զեապանը՝ Միշել, որ այն ատեն Պարսկաստան կը գտնուէր, վերքը աւելի բորբոքեց աւազանիին բացատրելով թէ Խորաէլ Օրի անունին անդրատառութիւնն էր «il sera roi!» (*)»

(*) Երբ Սպահան ժամանեց, իրեն ընծայուեցան սովորական պաթիւկներ: Խորաէլ Օրի յաջողութեամբ